

IŠ BALTŲ VEIKSMAŽODŽIO FLEKSIJOS ISTORIJS

§ 1. Visiems yra žinoma, kad prūsų katekizmuose 3 sg. (pl.) forma neretai eina ir 1 sg. ir net 2 sg. formomis. Tokius atvejus Endzelynas, remdamasis pirmiausia senovės latvių verstinių raštų tam tikromis analogijomis, buvo linkęs laikyti ne pačios prūsų kalbos faktais, o vertėjų klaidomis¹. Su šia J. Endzelyno nuomone reikėtų sutikti, tačiau, rodos, ne visiškai.

§ 2. Pirmiausia turiu galvoje *o*-kamienės 1 sg. praes. formos (fleksijos) balt. **-ō* istoriją, kuri vakarų baltuose (prūsuose), atsižvelgiant ir į dvejomą (*i*)*o*-kamienės praesensio paradigmos kirčiavimą (žr. toliau), galėjo būti maždaug tokia:

a). Vienas būrys vakarų baltų (*i*)*o*-kamienių veiksmažodžių, – tokių, kurių praesentinė paradigma buvo baritoninio (tiksliau: šakninio) kirčiavimo², 1 sg. praes. fleksiją (vak.) balt. **-ō*, kaip nekirčiuotą, išvertė į (vak. balt. >) pr. **-ā* (t.y. pr. **-ā̃*)³. Šita pr. **-ā* vėliau – bent jau tam tikrais atvejais – sutrumpėjo, t. y. virto į pr. **-ā̃*, o tai reiškė, kad nemažo skaičiaus (*i*)*o*-kamienių veiksmažodžių 1 sg. praes. forma [su fleksija pr. **-ā̃* (< **-ā* < **-ō*)] tuomet sutapo su tų pačių veiksmažodžių 3 sg. praes. forma, iš senovės turėjusia fleksiją (=grynąjį kamiengalį) pr. **-ā̃*. Pati (*i*)*o*-kamienė 1 sg. praes. pr. **-ā* sutrumpėjo arba prieš išvirstant balsiui pr. **(LG)ā̃*⁴ į pr. **(LG)ū̃*⁵, arba – galtik atskirose prūsų šnektose – tuoj po to, kai balsis pr. **(LG)ā̃* išvirto į pr. **(LG)ū̃*⁶. Pastaruoju atveju iš *o*-kamienės 1 sg. praes. pr. [**-(LG)ā̃* >] **-(LG)ū̃* turėjo atsirasti 1 sg. praes. pr. **-(LG)ū̃*, kuri, oponuojama *o*-kamienei 3 sg. praes. pr. **-(LG)ā̃*, pagal *o*-kamienės

¹ J. Endzelīns, Senprūšu valoda, Rīgā, 1943, 102 t.

² Žr. Chr. Stang, Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo, 1966, 451.

³ Apie nekirčiuoto balsio balt. **ō* vartimą į (vak. balt. >) pr. **ā* (= **ā̃*) žr. aut., Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (toliau: Balt. sant.), Vilnius, 1970, 21 tt. (ir literatūra). Žr. taip pat: J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika (toliau: Ist. gram.), Vilnius, 1968, 118.

⁴ Parašymas *(LG)ā̃* reiškia, kad balsis *ā̃* yra po priebalsių *LG* (=lūpinių ir gomurinių).

⁵ Šitokiu atveju iš (*i*)*o*-kamienės 1 sg. praes. pr. **-(LG)ā̃* turėjo atsirasti, aišku, pr. **-(LG)ā̃*, plg. tai, kas pasakyta apie pr. (*noūm*)-*a*-(*s*) „mums“ kilmę: aut., К балто-славянской форме датива (мн. и дв. ч.). — Baltistica II (1966) 51 t. [aut., — Baltistica VII (1971) 103 t].

⁶ Toks virtimas įvyko, tur būt, apie XV a., plg. aut., Balt. sant., 12 t. (ir literatūra).

1 sg. praes. *-(S)*ǎ*⁷ (< **-ā* < **-ō*) = 3 sg. praes. pr. *-(S)*ǎ* galėjo analogiškai išvirsti į 1 sg. praes. pr. *-(LG)*ǎ* = 3 sg. praes. pr. *-(LG)*ǎ*⁸, plg. pr. (*ālg*)-*a-s* (su **-ǎ-s*) „alg-ō-s“ (gen. sg.) vietoj laukiamos pr. *(*alg*)-*ǎ-s*.

b). Antrajam būriui vakarų baltų (*i*)*o*-kamienių veiksmažodžių priklausė tokie, kurių praesentinė paradigma buvo mobilaus kirčiavimo. Tačiau ir šitokio kirčiavimo paradigmoje (*i*)*o*-kamienė 1 sg. praes. fleksija (vak.) balt. **-ō* buvo, tur būt, nekirčiuota⁹, vadinasi, ir iš jos galėjo atsirasti (vak. balt. >) pr. **-ā* (žr. 3 išn). Pastarosios tolimesnė raida galėjo būti panaši į aukščiau aptartą baritoniskai kirčiuotos praesenso paradigmos (*i*)*o*-kamienių veiksmažodžių 1 sg. praes. fleksijos (vak. balt. >) pr. (**-ō* >) **-ā* raidą. Vadinasi, galima spėti, kad ne tik baritoninės, bet ir mobiliosios praesenso kirčiavimo paradigmos (*i*)*o*-kamienių veiksmažodžių 1 sg. praes. forma prūsiose vėliau sutapo su tų pačių veiksmažodžių 3 sg. praes. forma¹⁰. Čia, aišku, negalima išvengti potencialių paklaidų, kurias apsprendžia objektyvios priežastys: dėl prūsų kalbos rašytinių paminklų skurdumo sunku atstatyti tikslesnį vaizdą to, kaip minėtos dvi prabaltų praesenso kirčiavimo paradigmos¹¹ riedėjo vakarų baltuose resp. prūsiose vėliau, t. y. nuo anos vakarų baltų senovės laikų iki XVI a.

§ 3. Iš to, kas pasakyta, galima spėti, kad aptartasis *o*-kamienio praesenso formų sutapimas buvo viena iš priežasčių, dėl kurių daugelis vėlyvosios prūsų kalbos veiksmažodžių (ne vien *o*-kamienio ir ne vien praesenso) 3 sg. formą apibendrina ir 1 sg. asmeniui, dėl to gal net ir 2 sg. asmeniui (žr. dar § 10). Panašų bemirštančios (t. y. XVI a. vidurio) prūsų kalbos veiksmažodžių sg. formų „mišimą“, tik dar padidintą vertėjų (§ 1), gal būt, ir atspindi prūsų katekizmai.

§ 4. Forma 1 sg. pr. *asm-u* „esu“ yra perdirbta iš senesnės pr. **esm-ī* (žr. toliau), pastarosios elementą **-ī* pakeičiant elementu *-u*, paimtu iš *o*-kamienės 1 sg. formos, plg. visiems žinomą formų lie. *esm-u* „esu“ = la. *esm-u* kilmę. Kada buvo šis prūsų perdirbimas, nelengva pasakyti. Tarkim sau, kad šis procesas vyko tuomet, kai *o*-kamienė 1 sg. pr. *-(LG)*ā* sutrumpėjo, jau išvirtusi į pr. *-(LG)*ū* (§2),

⁷ Parašymas (S)*ǎ* reiškia, kad balsis *a* yra po priebalsių *S* (= nelūpinių bei negomurinių).

⁸ Šitaip aiškinant *o*-kamienės 1 sg. praes. pr. *-(LG)*ū* vartimą į pr. *-(LG)*ǎ*, gal reikėtų iš dalies atsižvelgti ir į tą, kas Schmalstiego pasakyta apie raidės *u* rašymą vietoj *a* (prūsų katekizmuose): W. R. Schmalstieg, Labialization in Old Prussian, — Studies in Slavic Linguistics and Poetics, 1968.

⁹ Chr. S. Stang, Vergl. Gramm., 451.

¹⁰ Plg.: Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, Oslo, 1942, 225 (tiesa, apie tai savo „Lyginamojoje baltų gramatikoje“ Stangas neužsimena); A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, III, 8; W. P. Schmid, Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum, Wiesbaden, 1963, 7 tt.

¹¹ Jas suponuoti ir vakarų prabaltams, rodos, galima, žr. Chr. S. Stang, Vergl. Gramm., 451.

t. y. forma 1 sg. pr. **esm-i* buvo perdirbta į 1 sg. pr. **esm-ū* > **esm-ū̃*; šitaip galėjo atsirasti pr. *asm-u*. Kitur prūsų šnektose tas pats procesas galėjo įvykti šiek tiek anksčiau¹², t. y. tuomet, kai *o*-kamenė 1 sg. pr. **(LG)ā* sutrumpėjo, dar jai neišvirtus į pr. **(LG)ū* (§ 2); iš čia — 1 sg. pr. **esm-ā* > **esm-ā̃* = **asm-a*, iš kurios, prilipus elementui *-i* (iš 2 sg. pr. *asse-i* „esi“, žr. § 5 t. t.)¹³, galėjo atsirasti 1 sg. pr. *asm-ai*, vadinasi, ir 1 pl. pr. *asm-ai*¹⁴. Tiesa, dar galima būtų ir kitaip galvoti: elementas *-i* prilipo prie 1 sg. pr. **esm-ā* (t. y. prie dar nesutrumpėjusios ir į **-ū̃* neišvirtusios pr. **-ā̃*); iš čia — 1 sg. pr. **esm-ā + i* > **esm-āi*, o dėl jos galėjo būti perdirbta ir 1 pl. pr. **esm-ā̃* į 1 pl. pr. *asm-ai*. Kaip begalvotume, tačiau viena yra labai tikėtina, kad 1 sg. ir 1 pl. forma pr. *asm-ai* morfemos *-ai* atžvilgiu yra nesena pačių prūsų inovacija. Prie panašios išvados tik kitokiais keliais prieina ir J. Kazlauskas, taip pat W. Schmidas¹⁵.

§ 5. Esu linkęs pritarti J. Kazlauskui, kad lie. *esmi* turi *-i*, kilusį ne iš **-ie* < **-ei*, bet iš pirmykščio **-i*¹⁶, plg. s. sl. *jesm-b* = s. ind. *ásmi*. Kildinant 1 sg. lie. *esmi* iš **esm-ī*, norėtuši ir 2 sg. formos lie. *esi* galinį *-i* vesti ne iš **-ie* < **-ei*, o iš pirmykščio **-i*¹⁷, plg. s. ind. *ási*. Tačiau kildinti 2 sg. lie. *(es)-i* iš **-ī* nėra nerizikinga. Tarkim sau, kad 2 sg. lie. *(es)-i* yra iš **-ī*, bet, šitaip galvojant, reikia aiškiai akcentuoti: remiantis vien tik pačių baltų kalbų medžiaga, galima įrodyti ir tą, kad formos lie. *esi* galinis *-i* yra iš pirmykščio **-i*¹⁸, ir tą, kad šis lie. *(es)-i* yra iš (**-ie* <) **-ei*¹⁹. Vadinasi, lie. *(es)-i* kilmės sprendimo gairių turime ieškoti kitur. Kitaip saktant, šiuo atveju turime kreiptis pagalbos, visų pirma, į artimiausias baltų kalbų giminaites — į slavų kalbas. Atsižvelgiant į slavų kalbų faktus, galima daryti išvadą: jeigu lie. *esmi* turi *-i* iš pirmykščio **-i* (= s. sl. *jesm-b*), tai lie. *esi* (2 sg.) turi *-i* matyt iš **-ei* (= s. sl. *jes-i*), gana seniai pakeitusio pirmykštį **-ī*; plg. dar la. *es-i*, pr. *ess-ei* „esi“.

§ 6. Tiesa, prūsų katekizmuose randame ne vien morfemą (*ess*)-*ei*: be 10 × užfiksuotos *-ei*, yra dar *-e* (7 ×), *-ai* (8 ×) ir *-i* (8 ×). Iš jų morfema *-e* reprezentuoja, gal būt, *-ei*²⁰, morfema *-ai* bus atsiradusi matyt iš *-ei* pagal (*asm*)-*ai*²¹. Taip išeity,

¹² Žr. atitinkamus § 2 teiginius.

¹³ Prie aukščiau minėtos pr. **esm-ū̃* (pr. *asm-u*) prilipti elementui *-i* buvo sunku: prūsams diftongas *ui* buvo labai retas, ir žodžio gale jis neegzistavo.

¹⁴ Kadangi 1 sg. forma pr. **asm-ā̃* (vietoj senosios pr. **asm-ī̃*) buvo sutapusė su 1 pl. forma pr. **asm-ā̃* (o jos autentiškumą jau nebesunku įrodyti).

¹⁵ J. Kazlauskas, *Ist. gram.*, 294 t.; W. P. Schmid, — *IF LXXIII* (1968) 355–361.

¹⁶ *Op. cit.*, 293.

¹⁷ Taip ir daro: J. Kazlauskas, *Ist. gram.*, 293 t.

¹⁸ J. Kazlauskas, *Ist. gram.*, 293 t.

¹⁹ Toks kildinimas yra įprastinis.

²⁰ Jeigu ne *-i*

²¹ J. Endzelīns, *Senpr. val.*, 104.

kad prūsų katekizmuose nagrinėjamosios 2 sg. formos morfema *-ei* tiesiogiai arba netiesiogiai yra užfiksuota $25 \times$, o morfema *-i* – $8 \times$. Jeigu šita pr. *-si* nėra paties vertėjo perdirbta iš pr. *-sei*, tai ji (pr. *-si*) galėtų būti sena tarminė, tiksliau sakant, – tokia, kurią senesniais laikais turėjo vienos grupės veiksmažodžiai, o kitos grupės veiksmažodžiai visgi gana seniai šitą **-si* jau buvo perdirbę į **-sei*. Priimant pastarąjį spėjimą, reikėtų galvoti, kad prūsų rašto paminklai atspindi aną archaišką (suprantama, jau suirusią) distribuciją. Šiaip ar taip reikia manyti, kad baltoslaiviškoji **-sei* atsirado greta pirmykštės **-si*, vėliau pastarąją ir visiškai išstumdama (bent jau tam tikrose baltų slavų tarmėse). Pačios balt. *-sl. *-sei* (2 sg.) kilmė yra aiškinama paprastai pagal šią hipotezę: **-sei* atsirado vietoj **-si*, pastarajai kontaminuojantis su *o*-kamine **-ei* (2 sg.), t. y. su tokia fleksija, iš kurios turime lie.-la. **-ei* > **-ie* > *-i* (lie. *ved-i*, la. *ved-i*). Atrodo, kad šiai hipotezei iš principo galima pritarti (žr. §§ 8 – 10).

§ 7. *O*-kamenė 2 sg. fleksija lie.-la. **-ie* kildintina iš balt. **-ei*, – taip daro dauguma baltistų. Šitą lie.-la. **-ie* vesti iš balt. **-ei* labiau yra linkęs ir Stangas, dilemiškai mėginantis ją kildinti ir iš balt. **-ai*²². Pastarąjį spėjimą Stangas remia dviem Bretkūno „Biblijos“ pavyzdžiais, imtais iš Bezenbergerio „Lietuvių kalbos istorijos“²³: 1) *mekst-ai-s(i)* „mėgst-ie-s(i)“ (t. y. „tu mėgsti“) ir 2) *rupin-ai-s* „rūpin-ie-s“; neaišku, kodėl Stangas nutyli²⁴ trečiąjį Bezenbergerio pateiktą²⁵ Bretkūno raštų pavyzdį: *paβist-ai* „pažįsti“. Manau, kad iš šių pavyzdžių daryti kokias nors išvadas apie *o*-kamenės lie.-la. **-ie* (2 sg.) kilmę iš balt. **-ai* yra labai rizikinga²⁶. Šitokios formos gali būti visiškai naujos (matyt, paties Bretkūno padarytos): *o*-kamenė 2 sg. praes. *-ai* resp. *-ai-* (vietoj *-i* resp. *-ie-*) galėjo atsirasti iš gretimybės su *o*-kamine 3 sg. (pl.) praes. *-ā* pagal santykį tarp *ā*-kamenės 2 sg. praes. *-ai* ir *ā*-kamenės 3 sg. (plg.) praes. (*-ā* >)*-ā*, t. y. suponuojant, kad baritoninei praesenso paradigmai priklausanti *ā*-kamenė 3 sg. *-ā* Bretkūno lūpose (ar šnektoje?) tam tikrais atvejais galėjo būti sutrumpėjusi (arba smarkiai aptrumpėjusi)²⁷;

²² Chr. S. Stang, *Vergl. Gramm.*, 407.

²³ A. Bezenberger, *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache*, Göttingen, 1877, 193.

²⁴ Remiuosi Stango „Lyginamąja baltų gramatika“ (Chr. S. Stang, *Vergl. Gramm.*, 57, 65 t., 407), kadangi jo darbas, paskelbtas leidinyje *Die Welt der Slaven I* (137 tt.), man nebuvo prieinamas.

²⁵ Žr. A. Bezenberger, l. c.

²⁶ Pagaliau, kildinimu šitos lie.-la. **-ie* iš balt. **-ai* abejoja ir pats Stangas, žr. Chr. S. Stang, *Vergl. Gramm.*, 407. Tačiau C. Watkinsas, remdamasis tuo pačiu Stangu, jau drąsiai (man rodos, per drąsiai) veda lie.-la. **-ie* (2 sg.) iš balt. **-ai*: C. Watkins, *Indogermanische Grammatik*, III/1, Heidelberg, 1969, 212.

²⁷ Panašius trumpėjimo atvejus galima aiškinti ir įtaka kitos Bretkūno gimtosios kalbos – prūsų kalbos, kurioje nekirčiuoti žodžio galo ilgumai buvo sutrumpėję.

atkreiptinas dėmesys į tą, kad Bretkūno *o*-kamienę 2 sg. praes. *-ai* resp. *-ai-* randame tik tokiuose veiksmožodžiuose, kurių praesenso paradigma buvo irgi baritoninė, plg. lie. 1 sg. *mėgst-u*, 2 sg. *mėgst-i* [Bretkūno *mekst-ai-s(i)*], 1 sg. *rūpin-uo-si*, 2 sg. *rūpin-ie-si* [Bretkūno *rupin-ai-s*], 1 sg. *pažįst-u*, 2 sg. *pažįst-i* [Bretkūno *paβist-ai*]. Kad tematinė (*o*-kamienė) 2 sg. lie.-la. **-ie*, vadinasi, ir atematinė 2 sg. lie.-la. **(es)-ie* „esi“ (žr. § 5) kildintina ne iš balt. **-ai* resp. **(es)-ai*, o iš balt. **-ei* resp. **(es)-ei*²⁸, rodo ir fleksija s. sl. (*jes*)-*i* „esi“, atsiradusi greičiausia iš sl. **-ei*²⁹. Šitaip galvoju dar ir dėl to, kad esu linkęs manyti, jog bet koks galinis lie. = la. *-ie* resp. s. sl. *-i* fonetiškai kildintinas, rodos, tik iš balt. **-ei* resp. sl. **-ei* (o ne iš balt. **-ai* resp. sl. **-oi*)³⁰.

§ 8. Taigi *o*-kamienė 2 sg. lie.-la. **-ie* [= **(es)-ie* „esi“ = s. sl. (*jes*)-*i*], pirmą kartą cirkumfleksą pakeitusi akūtu (pagal 1 sg. lie.-la. **-úo*)³¹, kildintina iš balt. **-ei* ir toliau, atmetus elementą *-i*³², – iš senovinės **-e* [t. y. iš gryojo (*o/e*)-kamieno formos], identifikuotinos su imperatyvine gr. (λέγ)-ε. Vadinasi, *o(o/e)*-kamienė praindoeuropiečių senovės forma balt. (-sl.) **-e* bus turėjusi ir indikatyvo ir imperatyvo reikšmes, plg. 2 pl. gr. λέγ-ε-τε (< **-e + te*) „nešate; neškite“. Panašios reikšmės čia išliko ir po to, kai ši balt. **-e*, prisilipdydama elementą **-i*, išvirto į **-ei* > lie.-la. **-ie*. Ji rytų baltuose „sus kilo“: a) išliko kaip indikatyvinė 2 sg. forma, – iš jos turime lie. (*ved*)-*i* (< **-ie* < **-ei*), b) įsitraukė į optatyvą > imperatyvą, t. y. pasidarė optatyvinė > imperatyvinė 2 sg. forma, – iš jos turime permissyvinę lie. (*tedirb*)-*iē* (< **-ie* < **-ei*)³³.

§ 9. Tur būt, panašūs dalykai buvo ir slavams, t. y. *o*-kamienė 2 sg. sl. **-ei* „sus kilo“:

a) išliko kaip indikatyvinė 2 sg. forma – sl. **-ei* > **-ī*, kuri gaudama formantą **-šī* (< **-sei*)³⁴, išvirto į sl. **-ī-šī*, vadinasi, sutapo su *i*-kamienė 2 sg. sl. **-ī-šī* (> s. sl. *-ī-šī*)³⁵; šis sutapimas buvo pašalintas to, kad iš *o*-kamienės (= *i*-kamienės) 2 sg. sl.

²⁸ Žr. dar J. Endzelīns, Baltu valodu skajas un formas, Rīgā, 1948, 176; J. Kazlauskas, Ist. gram., 299.

²⁹ Plg. G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic, Heidelberg, 1964, 287.

³⁰ Žr. aut., Balt. sant., 172 tt. (taip pat atitinkamas kitas šio darbo vietas bei literatūrą); G. Y. Shevelov, l. c.; Stangas (Vergl. Gramm., 55–57) galvoja kitaip.

³¹ J. Kazlauskas, Ist. gramm., 299.

³² Jis čia atėjo, gal būt, iš atematinės formos (W. R. Schmalstieg, – Lingua X 372 t.; J. Kazlauskas, l. c.). Kitaip aiškina C. Watkins, Idg. Gramm. (III/1) 213; idem, – Baltic Linguistics, Pennsylvania, 1970, 167 tt.

³³ Apie šios formos kilmę žr. J. Kazlauskas, Ist. gram., 379 t.

³⁴ Formantas sl. **-šī* čia (*o*-kamieno formoje) atsirado, gal būt, tada, kai kūrėsi *o*-kamienė 3 sg. forma sl. **-e + *-t-> *-et-* (> s. sl. *-etv* resp. *-etv*).

³⁵ Taip galvoja ir C. Watkins, Idg. Gramm., 220.

*-ī-šī pagal *o*-kamienes 2 pl. sl. *-*e-te* ir 3 sg. sl. *-*e-tī* resp. *-*e-t-* (> s. sl. -*e-tō*) atsirado *o*-kamienė 2 sg. sl. *-*e-šī*³⁶ (> s. sl. -*e-ši*)³⁷;

b) *o*-kamienė 2 sg. sl. *-*ei* įsitraukė į optatyvą > imperatyvą, t. y. pasidarė optatyvinė > imperatyvinė 2 sg. forma sl. *-*ei* > *-*ei + s* > *-*eis* > *-*īs* > *-*ī*, – iš jos turime imperatyvinę s. sl. (ber)-*i* „imk“.

§ 10. Analogiškai reikėtų galvoti ir apie *o*-kamienę 2 sg. vak. balt. *-*ei*, kuri, minėtu būdu įsitraukusi į optatyvą > imperatyvą, gali slypėti imperatyvinėje 2 sg. pr. *wedd-ei-s*. Kai dėl indikatyvinės raidos, tai *o*-kamienė 2 sg. vak. balt. *-*ei* matyt egzistavo iki tol, kol *o*-kamienė 3 sg, (pl.) praes. forma – fleksija pr. -*a* (=grynas kamiengalis) buvo apibendrinta 1 sg. asmeniui, o dėl to – gal ir 2 sg. asmeniui (žr. § 3); vienu kitu atveju, prie šitos naujosios pr. -*a* prilimpant atematiniam -*s(e)i*, bus atsiradusi *o*-kamienė 2 sg. pr. -*a + s(e)i* > -*a-s(e)i*, plg. pr. *giw-a-ssi*.

³⁶ Žr. ir C. Watkins, l. c.

³⁷ Taip galvojant, gal geriau pasiaiškina ir tas, kad *o*-kamienėje 2 sg. slavų formoje randame -*š-* vietoj laukiamo -*s-*.